

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ƏDALƏT VƏ İNKİŞAF PARTİYASI İQTİDARI DÖVRÜNDƏ TÜRKİYƏ RESPUBLİKASININ CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ (SİYASİ VƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL. 2002- 2014)

İxtisas: 5904.01 – “Siyasi institutlar və sistemlər”

Elm sahəsi: Siyasi elmlər

İddiaçı: **Rəna Arif qızı Kərimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: siyasi elmlər doktoru, professor
Gülzar İsxan qızı İbrahimova

Rəsmi opponentlər: siyasi elmlər doktoru
Elnur Bəybala oğlu Hacıyev

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim
Nəsrin Mehman qızı Süleymanlı

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Ramid Söhbət oğlu Hüseynov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası nəzdində yaradılmış BED 2.30/1 Birdəfəlik Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

Akademik

Urxañ Kazım oğlu Ələkbərov

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Siyasi elmlər doktoru, dosent

Sevda Ağamirzə qızı Əliyeva

Elmi seminarın sədri:

A blue ink signature of Sevil İmamverdi qızı Məmmədova.

Siyasi elmlər doktoru, dosent

Sevil İmamverdi qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qafqaz aparıcı güc dövlətləri üçün həmişə böyük əhəmiyyət kəsb edib. Region dövlətlərinin müstəqillik əldə etməsindən sonra yeni regional sistemin yaranması və artan regional qarşıdurmalarla birlikdə regional güclər üçün təhlükəsizlik risklərinin inkişafı regionda baş verən proseslərdə xüsusi çəkiyə malik olan Türkiyəyə effektiv regional siyasət yeritməyi zəruri etdi. Ədalət və İnkişaf Partiyası (ƏİP) dövründə Türkiyənin regionda geosiyasi maraqları və onun regional sülhə və çoxtərəfli əlaqələrin qurulmasına təsir imkanlarının elmi cəhətdən tədqiqi elmi və siyasi əsaslara malikdir. Bu əsaslar tədqiqat mövzusunun aktuallığını şərtləndirir və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik.

Birincisi, Türkiyə regionda yaranmış müstəqil respublikalarla güclü tarixi, mədəni, etnik və dil əlaqələrinə söykənərək lider dövlət olmaq şansı əldə etdi, onun həm regiondakı, həm də dünyadakı rolunu artırma biləcəkdir gedişlər etməyə imkan yaratdı. Bu isə problemin siyasi aspektdə araşdırılmasını aktual edir.

İkincisi, 1990-cı illərin ilk yarısında “Türk modeli” (dünyəvilik, bazar iqtisadiyyatı, Qərblə əməkdaşlıq və yaxınlıq, çoxpartiyalı sistem) yeni siyasi, iqtisadi və sosial model nümunəsi kimi Türk Cümhuriyyətləri (Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistan) üçün çəkici bir model olaraq qəbul edildi. Bu yaxınlıq Cənubi Qafqaz regionunun İranın nəzarətinə keçməsinə və Rusiyanın regiona təkrar nüfuz etməsinə istəməyən ABŞ və Aİ tərəfindən də dəstəkləndi. Türkiyənin Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi regional siyasətdə enerji siyasəti daha önəmli bir yer tutmağa başladı. Regiondakı neft və qaz ehtiyatlarının hasilatı və dünya bazarlarına nəqlində Türkiyə üçün Azərbaycan həm də Qafqaza açılmaqda ən uyğun keçid, birgə investisiyalar edə biləcəyi ortaqlar, enerji alan mənbə, istehsal etdiyi malları sata biləcəyi bazar xarakteri daşıyır. Bu isə mövzunun elmi araşdırılmasını zəruri edir.

Üçüncüsü, ƏİP-in həyata keçirdiyi siyasət prinsiplərindən biri də ənənəvi gərginliklərin aradan qaldırılması və tərəfdaşlığa əsaslanan qonşuluq siyasətinin həyata keçirilməsidir. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda formalaşan yeni format Türkiyənin regionda təsir imkanlarının dəyişilməsinə səbəb oldu. Bakı-Tbilisi-Qars

dəmiryolu xəttinin Çinin “Bir kəmə- bir yol” layihəsinin ən əsas sistemyaradıcı elementlərindən olması, Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində bərpa işlərinin aparılması, infrastrukturun qurulması, investisiyaların cəlb olunması və s. bu kimi məqsədlərlə Türkiyə şirkətlərinin yer alması, “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi”nin imzalanması, Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı aparılan danışıqlar və edilən taktiki addımlar, Ermənistanla Türkiyə arasında ikitərəfli əlaqələrin normallaşması prosesində xüsusi nümayəndələrin təyin edilməsi və s. bu kimi proseslər bir daha Türkiyənin Cənubi Qafqaz respublikaları ilə qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf xüsusiyyətlərinin və ƏİP dövründə Türkiyənin regionda yürütdüyü siyasətin aktualıq kəsb etməsini göstərir.

Qeyd edilənlər isə ümumilikdə Cənubi Qafqaz məkanında Türkiyənin iştirakı və rolu olmadan hər hansı vacib siyasi və ya geosiyasi problemin həllinin mümkün olmadığını və Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətinin araşdırılmasını vacib edir.

Problemin işlənmə dərəcəsi təhlil edilərkən mövzu üzrə mövcud elmi ədəbiyyat müxtəlif aspektlər üzrə qruplaşdırılmışdır.

Birinci qrup geosiyasətin milli maraq və milli təhlükəsizliklə əlaqədar olan əsas geosiyasi nəzəriyyələrinin müxtəlif aspektlərinə, həmçinin fəza-ərazi aspektinin milli qlobal və regional siyasətə təsirini əks etdirən Z.Bzejnski, T.Andrianova, S.Baburin, S.Hanqtington, H.Morqentau, Ə.Davudoğlunun və başqalarının tədqiqatları aid edilir¹.

Ümumilikdə isə regionda baş verən hadisələrin təhlilində beynəlxalq əlaqələrin realist nəzəriyyələri ölkələrin regiona istiqamətlənmiş siyasətlərini və region ölkələri arasındakı əlaqələri strateji və geosiyasi ünsürləri vurğulayaraq “böyük bir oyun” içərisində izah edir.

¹ Андрианова Т.В. Геополитические теории XX в. М.: ИНИОН РАН, 1996; Бжезинский З. Великая шахматная доска, М., Международные отношения, 1998, 256 с.; Howard G. E., "NATO and the Caucasus: The Caspian The Caspian Axis," Huntington S. The third wave democratization in the late twentieth century. USA: Norman University of Oklahoma Press, 1993, 366 s.; Morgenthau H. J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace, Sixth Edition, New York, Alfred A. Knopf. 1985; Davutoğlu A. Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul: Küre Yayınları, 2011, 498 s.; Davutoğlu A. Türkiye Merkez Ülke Olmalı // “Radikal” qəzeti, 2004, 26 Şubat və başqaları.

Bu izah isə Türkiyənin regiona istiqamətlənmiş siyasətində, xüsusilə də Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələrin şərhinə üçün kifayət deyil.

İkinci qrupa aid olan işlər üç yarımqrupu özündə ehtiva edir. Birinci yarımqrupa Ədalət və İnkişaf Partiyasının (ƏİP) iqtidara gəlişi ilə bağlı türk və xarici ölkə müəlliflərindən A.Arslan, M.Bölükbaşı, W.Hale, A.Karaosmanoglu və digərlərinin Türkiyədə çoxpartiyalı sistemə keçid və ikinci əks demokratikləşmə addımı olaraq siyasi sistemi darmadağın edən növbəti hərbi çevrilişi özündə əks etdirən işləri aid edilir².

İkinci yarımqrupa müasir dövrdə aparılan araşdırmalar tədqiqata cəlb edilmişdir. Türkiyənin xarici siyasətinə həsr edilmiş bu əsərlərdə müstəqil, orijinal fikir bildirməyə daha çox diqqət yetirilmişdir³. Ə.Davudoğlunun müəllifi olduğu xarici siyasətin xüsusiyyəti, onun fundamental fəlsəfəsini və aid olduğu identikliyi müəyyən edən “mən-idraki” araşdırılır və bu məfhumla “soyuq müharibə” dövrünə məxsus olan, lakin hələ də davam etdirilən dar məkanda xarici siyasət anlayışı təhlil edilir, yeni məkanlarda yeni perspektivlərin zəruriliyi göstərilir⁴.

Üçüncü yarımqrupda T.Kuzio, N.Yılmaz, S.Kornel, N.Nəsiblinin

²Arslan A. AKP iktidarının sosial anatomisi: Adəlet və Kalkınma Partisi millətvekil-
lərinin sosioloji analizi // Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi Cilt: 4 Sayı: 2 Yıl:
2007; Bölükbaşı M. Milli Görüş'ten Muhafazakar Demokrasiyə: Türkiyə'de 28 Şubat
Süreci Sonrası İslami Elitlərin Dönüşümü // İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma
Dergisi, 2012, Cilt:1, Sayı: 2, s. 166-187; Hale W. 1789'dan Günümüze Türkiyə'de
Ordu ve Siyaset. İstanbul: Hil Yayın, 1996; Karaosmanoglu A. Turkey Objectives in
the Caspian Region", in Gennady ... of the Caspian Region. Oxford: Oxford University
Press, 2001, pp.151-152 və b..

³Çalış Ş., Dağı İ, Gözen R. Türkiyə'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi,
Güvenlik. Ankara, 2001, 322 s.; Giray S. D. Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasına
Etkisi. Yeni Türkiyə 60/2014, ss.1-37; Ogan S. Russia's Changing Baku-Ceyhan Policy
and Regional Strategic Balances // Insight Turkey. April-June 2002. Vol.4 No.2 P.
95-99.; Sağsen İ. Arap Baharı, Türk Dış Politikası ve Dış Algılaması // Orta Doğu
Analiz, 2011, Cilt 3, Sayı 31-32, s.57-64; Sönmezoğlu F. II Dünya Savaşı'ndan
günümüze Türk Dış Politikası, İstanbul, Der Yayınları, 2006, 1060 s; Sönmezoğlu F.
Türk Dış Politikası. Dünya Savaşından Günümüze. İstanbul, 2006, 840 s.; Tuncer N.
Süleyman Demirel. Ali Faik Demir (Ed.), Türk Dış Politikasında Liderler, Ankara,
Bağlam Yayınları, 2007, 653 s.; Yeşiltaş M, Balcı A. AK Parti Dönemi Türk Dış
Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita // Bilgi Cilt:23, 2011, s.9-34.; İlhan U. Dış
politikada değer odaklı siyasetten Ortadoğu gerçeğine // Al-Jazeera Turk, 25 Aralık
2014

⁴ Davutoğlu A. Medeniyetlərin Ben-idraki // Divan, Sayı:1, 1997, s.1-53.

və s. geosiyasi vəziyyət və strateji əməkdaşlığa həsr edilmiş araşdırmaları yer alır⁵. Türkiyənin müasir dövr xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə Ş.Çalış, S.Giray, İ.Sağsen, F.Sönmezoğlunun türk xarici siyasətinə həsr edilmiş əsərləri təhlilə cəlb edilmişdir⁶.

Üçüncü qrupa dövrü mətbuatda Azərbaycan və xarici müəlliflərin müasir dövrdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin formalaşması tarixi, mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivlərinə aid nəşrlər aid edilir. Bu kompleks işini 3 yerə bölmək olar.

Müstəqillik illərində Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin bəzi aspektlərini özündə əks etdirən nəzəri və siyasi-praktiki əhəmiyyətli tədqiqatlar aparılmışdır.

Birinci yarımqrupa Ümummilli lider Heydər Əliyevin xarici siyasətində Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və enerji dəhlizləri məsələlərini işıqlandıran prof. Ə.Həsənov, A.Aslanlının tədqiqatlarını aid etmək olar⁷.

İkinci yarımqrupa müasir mərhələdə Türkiyənin Cənubi Qafqaz regionunda strateji maraqları və Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin elmi, siyasi, hərbi-texniki, mədəni və iqtisadi istiqamətlərini əks etdirən

⁵ Kuzio T. Geopolitical Pluralism in the CIS: The Emergence of GUUAM,” European Security, vol. 9, no. 2, Summer 2000, pp. 81-114; Yılmaz N. Stratejik Ortaklıktan Model Ortaklığa: Türkiye'nin Bağımsız Dış Politikasının Etkileri, syf;552; Cornell Svante E. “Geopolitics and Strategic Alignments in the Caucasus and Central Asia,”Perceptions, vol.4, no. 2, 1999, pp. 100-125; Nassibli N. Azerbaijan's Geopolitics and Oil Pipeline Issue. Perceptions, Cilt 4, Sayı 4, 2000, s. 114-115.

⁶ Çalış Ş., Dağı İ, Gözen R. Türkiye'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik. Ankara:, 2001, 322 s.; Giray S. D. Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi. Yeni Türkiye 60/2014, ss.1-37; Sağsen İ. Arap Baharı, Türk Dış Politikası ve Dış Algılaması // Orta Doğu Analiz, Temmuz-Ağustos 2011, Cilt 3, Sayı 31-32, s.57-64; Sönmezoğlu F. II Dünya Savaşı'ndan günümüze Türk Dış Politikası, İstanbul, Der Yayınları, 2006, 1060 s.; Sönmezoğlu F. Türk Dış Politikası. Dünya Savaşından Günümüze. İstanbul, 2006, 840 s.

⁷ Birlikdə yeni əsrə doğru. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a səfəri. 27 iyul-7 avqust, 1997-ci il, 415 s.; Həsənov Ə. Heydər Əliyevin xarici siyasətində nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizləri məsələsi // Heydər Əliyev ideyaları:XXI əsrdə Azərbaycanın inkişaf yolu. Bakı:Azərbaycan, 1997; Aslanlı A., Həsənov İ. Haydar Ali-yev Dönemi Azərbaycan'ın Dış Politikası (1993–2001). Ankara:Platin yayınları. 2005, 170 s.; Aslanlı A. Haydar Aliyev Döneminde Azərbaycan Dış Politikasında Doğal Kaynaklar. 2011

məqalə, toplu və monoqrafiyalari aid etmək olar⁸.

Üçüncü yarımqrupda Azərbaycan və xarici müəlliflərdən G.Rzayeva, S.Oğan, B.Sasley, D.Taşçıkər, P.Felgenhauer və başqalarının regional layihələrə həsr edilmiş tədqiqatları yer alır. Onların fikrincə regional layihələrdə iştirak eyni zamanda Aİ-nin Cənubi Qafqaza yanaşması ilə paralellik təşkil edir⁹.

Dördüncü qrupu Ermənistan-Türkiyə və Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərini işıqlandıran əsərlər təşkil edir.¹⁰

⁸ Azərbaycan Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: Uğurlar və imkanlar (məqalələr toplusu). Bakı, 2011, 157 s.; Azərbaycan-Türkiyə müasir əlaqələri: mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri. Bakı, 2008, 58 s.; Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin elmi, siyasi, mədəni və iqtisadi istiqamətləri, bugünkü vəziyyət və istiqamətləri. Bakı, 2008, 154 s.; Cahangirli C. Müasir dövrdə Azərbaycan Türkiyə münasibətləri. Bakı:, 2006, 109 s.; Cəfərsoy N. Azərbaycan Türkiyə Əlaqələri (1993-2000), 2001, 123 s.; Musayev Y. Hərbi-texniki sahədə Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı (1991-2011) //Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar 2011, 158 s.; Asker A. Erməni Açılımı sonrası Türkiyə Azərbaycan iştirakları, 21. Yüzyıl Dergisi; Cumhuriyet, Türkiyə-Azərbaycan iştiraklarının ən böyük göstərgəsi, 26.06.2009; İAV. Türkiyə-Azərbaycan iştiraklarının geliştirilməsi konfransı, İstanbul, 1996, s.50; Oran B. The Turkish Approach to Transcaucasia and Central Asia, in Ole Hoiris and Sefa Martin Yurukel (eds.) Contrasts and Solutions in the Caucasus, Aarhus: 1998, p. 466; Winrow G. M., Turkey and the Caucasus: Domestic Interest and Security Concerns, L.: The Royal Institute of International Affairs Press, 2000. p.58.

⁹Rzayeva G. Azərbaycan-Türkiyə enerji münasibətləri: çağırışlar və perspektivlər //Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar. ATİB. 2011,158 s.; Oğan S. Russia's Changing Baku-Ceyhan Policy and Regional Strategic Balances // Insight Turkey. April-June 2002. Vol.4 No.2 P. 95-99; Sasley B. "Turkey's Energy Politics in the Post-Cold War Era" // Middle East of International Affairs, Vol.2, No.4, 1998. PP. 28-39.; Taşçıkər D. Orta Asya'daki Ekonomik Reformlar ve Yeni Büyük Oyun içinde Yalçınkaya (der.) Kars, 2007, pp.233-247; Felgenhauer P. Russian-Turkish Military Relations: much mutual respect, but many misgivings // Insight Turkey, Volume 4 Number 2, 2002, p.41.

¹⁰Görgülü İ. Turkey-Armenia Dialogue Series: Assessing the Rapprochement Process. Caucasus Institute .TESEV Publication, 2010;Mustafa A. Azərbaycan Türkiyə-Ermənistan Anlaşmasının Neresinde? 2009; Oğuz C. Türkiyə Azərbaycan İştirakları ve Ermənistan Faktörü, 1.b. Ankara, 2010, s. 80; Vəliyev C. Türkiyə-Ermənistan Protokolları: udan kim, uduzan kim? Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı, 2015, 44 s.; Musayev Y. Hərbi-texniki sahədə Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı (1991-2011) //Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar. Məqalələr toplusu. © SAM, © ATİB. 2011,158 s.; Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: Uğurlar və imkanlar (məqalələr toplusu). Bakı, 2011, 157 s.

Beləliklə, tədqiqat işində istifadə edilmiş ədəbiyyatların təhlili zamanı qeyd olunan işlərin sosial-normativ və hüquqi-siyasi aspektlərinə baxış Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində boşluqların aradan qaldırılmasının və seçilmiş problemin işlənməsinin əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Qeyd olunan cəhəti, habelə işdəki elmi arqumentləri, faktoloji təhlilləri və məntiqi fikirləri nəzərə alaraq, təqdim olunan dissertasiyanı da bu sahədə ilk tədqiqat işi kimi qiymətləndirmək olar.

Baxılan problemin müxtəlif aspektləri ilə bağlı bəzi işlərin olmasına baxmayaraq, bu gün müasir milli elmi ədəbiyyatda bütünlükdə Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətinə həsr edilmiş, məsələnin spesifikliyini əks etdirən tədqiqatların olmaması mövzunun kompleks şəkildə araşdırılmasını zəruri edir. Bu fakt, eləcə də problemin aktuallığı mövzunun seçilməsini, tədqiqatın obyektini, predmetini, məqsəd və vəzifələrini şərtləndirdi.

Tədqiqatın obyektini Türkiyə Respublikasının ƏİP iqtidarı dövründə Cənubi Qafqaz regionundakı siyasəti, predmetini isə Türkiyənin Cənubi Qafqazda region ölkələrinin təhlükəsizliyinə və inkişafına yönələn siyasətinin xarakteri və təsir mexanizmi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Türkiyə Respublikasının Cənubi Qafqaz regionu ölkələrinin təhlükəsizliyinə, sabitliyinə və əməkdaşlığına istiqamətlənmiş siyasətinin müqayisəli formada tam və kompleks şəkildə araşdırılmasından ibarətdir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həll olunmasına səy göstərilmişdir:

-Hakim Ədalət və İnkişaf Partiyasının iqtidara gəlişinin araşdırılması və onun iqtidarı dövründə Türkiyə xarici siyasətinin nəzəri məsələlərini- Avro-atlantik müttəfiqlik, "strateji dərinlik" və "qonşularla sıfır problemi", eləcə də "Ərəb baharı"nın yaratdığı mövcud problemlərin tədqiq edilməsi;

-Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətinin formalaşması, həyata keçirilmə mexanizmləri və bu siyasətin əsas istiqamət və prioritetlərinin təhlil edilməsi;

-Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında əməkdaşlıq xüsusiyyətlərinin, mümkün perspektivlərin və eləcə də, potensial konflikt doğuran mənbələrin tədqiq edilməsi;

-Türkiyənin Cənubi Qafqazda regional layihələrdə iştirakı dərəcəsinin təhlil edilməsi, onun regional geosiyasi proseslərə cəlb olunma xarakterinin müəyyənləşdirilməsi;

-Türkiyənin Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan dövlətləri ilə münasibətlərinə Cənubi Qafqazda regional təhlükəsizlik kontekstindən, eləcə də Cənubi Qafqaz respublikaları və Türkiyənin milli təhlükəsizliyi kontekstindən təhlil edilməsi;

-Cənubi Qafqaz regionunda yaranmış hərbi-siyasi vəziyyət kontekstində Türkiyənin yerini və rolunu göstərmək, onların dəyişdirilməsinə aparan prosesləri, obyektiv və subyektiv asılılıq imkanlarını, xarici müdaxilə və onların nəticələrini, həmçinin Türkiyə Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində "erməni" məsələsi, Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və mümkün əməkdaşlıq perspektivlərinin araşdırılması.

Tədqiqat metodları. Problemlə bağlı Ümummilli lider Heydər Əliyevin və onun layiqli siyasi varisi, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin məruzə və çıxışları, mətbuat konfranslarında verdikləri bəyannatlar, habelə müxtəlif dillərdə və illərdə nəşr edilmiş əsərləri mənbəşünaslıq baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatda müxtəlif ədəbiyyatlardan, beynəlxalq hüquqi aktlar da daxil olmaqla normativ-hüquqi bazadan istifadə edilmişdir. Dissertasiya tədqiqatının metodoloji əsasını sistemli-politoloji yanaşma, xüsusi metodların məcmu istifadəsi və informasiya proseslərinin təhlili təşkil edir. Tədqiqat işində məlumatların sosial metodiki yığılı və araşdırılması üsulları ilə yanaşı ivent-analiz, kontent-analiz, müqayisəli, empirik, struktur-funksional, tarixi-məntiqi və institusional təhlil, kompleks yanaşma, ümumi elmi, konkret elmi, fənlərarası elmi metodları əhatə edən metodlar sistemi tətbiq olunmuş və bu yanaşmaların əsasında müvafiq elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. Dövlətin geosiyasi vəziyyətinin təkamülü və formalaşması xüsusiyyətləri onun regional siyasətinin təkmilləşdirilməsinə, realizə olunması üçün metod və mexanizmlərin təyin edilməsinə birbaşa təsir edir;
2. Dövlətin geosiyasi vəziyyətinin formalaşması prosesinin keçmiş və müasir komponentlərinin analizi:

-öz regional qonşuları ilə münasibətdə dövlətin atdığı bu və ya digər siyasi, iqtisadi və s. addımları dəqiq təhlil edir;

-situasiyanın gələcək inkişafında daha çox ehtimal olunan ssenariləri proqnozlaşdırır;

- region dövlətlərindən hər hansı birinin siyasətindəki neqativ təsirlərin neytrallaşdırılmasına, mövcud regionda təhlükəsizlik və sabitliyin qorunması yönündə tədbirlərin məzmununu daha da əsaslandırılmış şəkildə formullaşdırmağa imkan yaradır.

3. Türkiyənin Cənubi Qafqaz regionunun lider dövləti olan Azərbaycanla strateji münasibətlərinin inkişafı yüksələn xarakterə malikdir;

4. Türkiyə-Ermənistan əlaqələri erməni lobbisinin təsiri altındadır;

5. Türkiyənin Gürcüstan siyasəti, Gürcüstanın geostrateji mövqeyi və enerji layihələrində fəal iştirakı onun tranzit ölkə kimi əhəmiyyətini artırmışdır;

6. Türkiyənin beynəlxalq münasibətlərdə yürütdüyü balanslı siyasəti Cənubi Qafqazda sülhün saxlanmasına və regionun Avropaya inteqrasiyasına təkan verir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi problemin Azərbaycan siyasi elmində ilk dəfə sistemli, kompleks şəkildə araşdırılmasından ibarətdir.

-Hakim Ədalət və İnkişaf Partiyasının iqtidara gəlişi araşdırılmış, onun iqtidarı dövründə Türkiyə xarici siyasətinin nəzəri məsələlərinə yanaşmalar sistemləşdirilmiş, Avro-atlantik müttəfiqlik, "strateji dərinlik" və "qonşularla sıfır problemi", eləcə də "Ərəb baharı"nın yaratdığı mövcud problemlər təhlil və tənqid edilmişdir.

-Türkiyənin Cənubi Qafqaz regionuna yönələn siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsinin təsir mexanizmi açılmış, bu siyasətin əsas istiqamət və prioritetləri təhlil edilmişdir;

-Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında əməkdaşlığın xüsusiyyətləri, mümkün perspektivləri və eləcə də, potensial konflikt doğura bilən mənbələr tədqiq edilmişdir;

-Cənubi Qafqazda enerji əməkdaşlığı və regional layihələrdə Türkiyə faktoru və onun iştirakı dərəcəsi təhlil edilmiş, Türkiyənin regional geosiyasi proseslərə cəlb olunma xarakteri müəyyənləşdirilmişdir;

-Türkiyənin Cənubi Qafqaz respublikaları ilə münasibətləri Cənubi Qafqazda həm regional təhlükəsizlik kontekstindən, həm də milli təhlükəsizlik kontekstindən araşdırılmışdır;

-Cənubi Qafqaz regionunda yaranmış hərbi-siyasi vəziyyət kontekstində Türkiyənin yeri və rolu göstərilmiş, onların dəyişdirilməsinə aparan proseslər, obyektiv və subyektiv asılılıq imkanları, xarici müdaxilə və onların nəticələri araşdırılmışdır.

-Türkiyə xarici siyasətində Azərbaycanın strateji əməkdaşlıqdan strateji tərəfdaşlığa və eləcə də müttəfiqlikdən iqtisadi tərəfdaşlığa istiqamətlənmiş fəaliyyəti təhlil edilmişdir;

-Türkiyə xarici siyasətində Gürcüstan bir inteqrasiya modeli kimi təhlil edilmiş, Rusiya-Gürcüstan müharibəsinin Türkiyəyə təsirləri tədqiq edilmişdir.

-Türkiyə xarici siyasətində Ermənistan məsələləri araşdırılmış, Türkiyə respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində "erməni" məsələsi təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın materialları və nəticələri beynəlxalq münasibətlər sisteminin regional aspektlərinin tədqiqində istifadə edilə bilər. Tədqiqat işində irəli sürülən qeydlər, mülahizə və fikirlər, əldə olunan nəticələr bu problem və onun müəyyən aspektləri ilə əlaqədar gələcəkdə daha yeni tədqiqat işləri istiqamətinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edə bilər.

Cənubi Qafqazda baş verən geosiyasi -iqtisadi proseslərin təhlili dövlət siyasətinin elmi-nəzəri bazasının genişləndirilməsində, habelə ali təhsil müəssisələrinin tələbələri tərəfindən soyuq müharibə Cənubi Qafqaz regionunun inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində, problemlə bağlı mühazirələrin oxunmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqat işində çıxarılan nəticələr və tövsiyələr problemin istər nəzəri, istər praktiki, istərsə də metodiki sahələrdə, tədris işində və siyasi subyektlərin öz fəaliyyətlərinin təşkilində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas məzmununu əks etdirən müddəalar müəllifin Azərbaycanda və xaricdə çap olunmuş məqalələrində, respublika səviyyəli və beynəlxalq konfranslarda edilən çıxış və məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu.

Dissertasiyanın struktur bölmələri və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, 9 paragraf, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 17337 işarə, I Fəsil - 115306 işarə, II Fəsil -139121 işarə, Nəticə - 14073 işarə. Ümumi həcmi 285,837 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiq olunan mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi təhlil edilir, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, elmi yeniliyi müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan müddəaları və işin nəzəri-praktiki əhəmiyyəti göstərilir.

Dissertasiyanın *“Ədalət və İnkişaf Partiyası iqtidarı: Türkiyə xarici siyasətinin nəzəri məsələləri və Cənubi Qafqaz regionu ölkələri siyasətinə təsiri”* başlığı altında təqdim edilən birinci fəslə 5 yarım fəsildən ibarətdir. *“Ədalət və İnkişaf Partiyasının (ƏİP) iqtidara gəlişi”* adlanan birinci yarım fəsildə 1980-ci il hərbi çevrilişi və onun Türkiyə siyasi həyatına təsiri, siyasi islami hərəkatın yüksəlişi və "28 fevral" çevrilişi təhlil edilir. Göstərilir ki, 1980-ci il hərbi çevrilişin əsas səbəblərindən biri cəmiyyətin bir çox təbəqəsinin siyasiləşməsi və fərqli ideologiyalarla qütbləşməsi idi. Ölkə bir növ “soyuq müharibə”nin ideoloji qarşıdurmasını öz daxilində yaşayırdı. Güc strukturları, universitetlər, bürokratiya, media, hətta, idman klublarında belə “sağ” (milliyətçi) və “sol” (sosialist) bölünmələr dərinləşmişdi və bu qüvvələr arasında siyasi-ideoloji mübarizə küçələrə silahlı qarşıdurmalar formasında sirayət edərək xaotik vəziyyət yaratmışdı. Bu vəziyyət ölkədəki xaosa son qoymaq məqsədi ilə Süleyman Dəmirəlin baş nazir olduğu hökumətin devrilməsini, parlamentin buraxılmasını, siyasi partiyaların fəaliyyətinə qadağa qoyulmasını reallaşdırılan çevrilişlə nəticələndi.

Yarım fəsildə Türkiyədə sivil iqtidar-ordu münasibətləri-Türkiyə siyasi həyatında davam edən Türkiyə Silahlı Qoşunlarının təsirinin ƏİP dövründə neytrallaşdırıldığı, sivil iqtidar-ordu münasibətlərinin bu dövrdə formalaşdırıldığı təhlil edilir. 2002-ci il ƏİP-in qalib gəldiyi parlament seçkiləri ilə Türkiyədə yeni demokratik və uğurlu iqtisadi siyasət mərhələsinin başlanması tədqiq edilir. Göstərilir ki, yenilikçilər və ənənəçilərin fikir ayrılıqları ənənəçilər Recai Kutanın rəhbərliyində iyulda Səadət Partiyasını, yenilikçilər isə avqustda İstanbul Böyük Şəhər

Bələdiyyə sədri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın liderliyində Ədalət və İnkişaf Partiyasının qurulması ilə nəticələnmiş oldu.

İkinci yarımfəsil **“ƏİP iqtidarı dövründə Türkiyə xarici siyasətinin ümumi nəzəri çərçivəsi”** adlanır. Bu yarımfəsildə Türkiyə xarici siyasətində davam edən ənənəvi kurs: Avro-atlantik müttəfiqlik araşdırılır, bu siyasətdəki yeni yanaşmada "strateji dərinlik" və "qonşularla sıfır problemi", eləcə də yeni kursun "Ərəb baharı" ilə imtahanında problemlər, tənqidi yanaşmalar təhlilə cəlb edilir. Göstərilir ki, Türkiyə yeni dövrdə Qərblə müttəfiqlik münasibətlərinə malik demokratik, dünyəvi və müsəlman ölkə olaraq ABŞ tərəfindən region ölkələri ilə münasibətdə “model” kimi qiymətləndirilmiş, bu təsirlə də Türkiyə region ölkələri ilə münasibətdə “qərbli”, Qərb ilə münasibətlərdə isə “orta şərqli” imici ilə üzləşmişdir. Orta Şərqə bağlı Türkiyə xarici siyasətinin təhlili zamanı qeyd edilir ki, Türkiyə xarici siyasəti regionun reallıqlarına deyil, müəyyən dəyərlərə, prinsiplərə əsaslanmış, Orta Şərqin reallıqlarını nəzərə almadan legitimlik və demokratiklik prinsiplərini qətiyyətlə tətbiqi region ölkələri ilə münasibətləri nəticə etibarını ilə bağlamışdır. Nəticə olaraq qeyd edilir ki, araşdırılan dövrdə gəlmiş nöqtədə “strateji dərinlik” konsepsiyası əldə etmək istədiyi məqsədlərə nail ola bilməmiş, və ya müəyyən müddət nail olsa da, onları uzun müddətdə qoruya bilməmişdir. “Qonşularla sıfır problemi” siyasəti “ərəb baharı” kimi mürəkkəb proseslərin baş verdiyi bir dövrə rast gələrək yeni problemin yaranmasının qarşısını ala bilməmişdir.

Eyni zamanda, yarımfəsildə Türkiyə xarici siyasətinin mahiyyətini təşkil edən, xüsusiyyətini müəyyən edən “mən idrakı” (“ben-idrakı”) konsepti açıqlanır. Göstərilir ki, “mən-idrakı”nı əldə etmiş xalqın xarici siyasəti özünəinamə əsaslanır.

Üçüncü yarımfəsil **“Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Türkiyənin çəkisi”** adlanır. Burada Ermənistan-Azərbaycan münasibətində Türkiyənin mövqeyi, Azərbaycanla enerji əməkdaşlığı və regional layihələrdə Türkiyə faktoru təhlil edilir. Qeyd edilir ki, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində beynəlxalq aktorların müdaxilələri, eləcə də Azərbaycanda dəyişən hakimiyyətlərin (1988-1993) fərqli siyasi baxışları səbəbindən ikitərəfli münasibətlər dəyişkən, dalğalı bir xüsusiyyət göstərmişdir. Qeyd edilir ki, Ulu öndər Heydər Əliyev və onun layiqli siyasi varisi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dövründə strateji tərəfdaşlığ dərinləşmiş, Türkiyə ilə

münasibətlərin daha da inkişaf etməsi üçün fəal siyasət aparılmış, hər iki ölkə arasındakı münasibətlər regional amillər nəzərə alınaraq təkmilləşmiş, Azərbaycan-Türkiyə strateji tərəfdaşlığını nəzərdə tutan mühüm müqavilələr imzalanmışdır. Azərbaycan təbii qazının Türkiyəyə çatdırılması və Türkiyə üzərindən beynəlxalq bazarlara çatdırılmasına yönəlmiş Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Boru Xəttinin açılmasının Azərbaycan və Türkiyənin enerji siyasətində, eləcə də Türkiyə və Azərbaycanı (Mərkəzi Asiya və Çini Avropa ilə) dəmiryolu vasitəsilə birləşdirmək məqsədi daşıyan Bakı-Tbilisi Qars layihəsinin sürətli yükdaşımada əhəmiyyəti təhlil edilir. Qeyd olunur ki, Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Türkiyənin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində səssiz qalmasının mümkün olmadığını təkrar-təkrar qeyd etməsi, bu problem həll olunmadan sərhəd qapılarının açılmayacağını qətiyyətlə işlətməsi, Türkiyənin Azərbaycana verdiyi dəyərin başlıca göstəricisi idi. Göstərilir ki, bu, 44 günlük Vətən müharibəsində ordumuzun hərbi üstünlük əldə edilməsi üçün müasir silahlarla təmin edilməsində, ölkəmizə göstərilən siyasi, mənəvi dəstəkdə, o cümlədən Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında informasiya cəbhəsində türk mediasının fəal iştirakında, postmüharibə dövründə meydana çıxan ziddiyyətlərin həllində, işğaldan azad olunan ərazilərimizin minalardan təmizlənməsində, qazilərimizin reabilitasiyası və onlara psixoloji dəstək verilməsində və s. bu kimi hallarda özünü təsdiq etdi.

Vurğulanır ki, 2011-ci ildən başlayaraq Türkiyə-Azərbaycan Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının 8 toplantısı keçirilmiş, ölkələr arasında hər sahədə əməkdaşlıq müqavilələri, 2021-ci ildə iki ölkə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi imzalanmışdır.

Ümumilikdə, aparılan təhlillər belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan enerji layihələrində Qafqazda Türkiyənin ən etibarlı tərəfdaşdır və bu, gələcəkdə də davam edəcəkdir. Türk xalqının, ictimaiyyətinin və hökumətlərinin Azərbaycana dəstəyi heç vaxt azalmamış, artmaqda davam etmiş və etməkdədir. Azərbaycanla Türkiyə arasında enerji sektorunda əlaqələrin yeni vəziyyətini yeni dövrdə alternativ enerji mənbələrindən birgə istifadə təşkil etməlidir. Bu sferada Azərbaycanın Türkiyənin zəngin təcrübəsinə və texnologiyasına, Türkiyənin isə Azərbaycanın alternativ enerji resurslarına ehtiyacı var.

Dördüncü yarımfəsil **“Gürcüstan xarici siyasətinin formalaşmasında Türkiyənin rolu”**na həsr edilib. Burada Qızılgül inqilabından sonra Türkiyənin dəstəyi və regional layihələrdə Türkiyə-Gürcüstan əməkdaşlığı araşdırılır. Xəzər hövzəsi enerji ehtiyatlarının Qərbə nəql edilməsində Türkiyə və Gürcüstan eyni iqtisadi maraqları bölüşür. Enerji sahəsindəki uğurlu əməkdaşlığın siyasi tərəfi araşdırılmış, alternativ enerji layihələri təhlil edilmiş, Azərbaycan neftini Qərb bazarına nəql edən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin regional iqtisadi münasibətlərlə yanaşı bu ölkələrdə əlaqələrinin inkişafına təkan verdiyini və strateji məqamların Gürcüstanı layihələrdə maraqlı etməsi qənaətinə gəlinmişdir.

Nəticə olaraq qeyd edilir ki, regional layihələrin Gürcüstan üçün siyasi əhəmiyyəti iqtisadi mənfəətindən qat-qat üstündür. Bu, hər şeydən əvvəl ölkənin strateji seçimini əks etdirir. Gürcüstanın öz seçiminin Qərbdən yana olduğunu müəyyən etməsi onun Qərbin dəstəyinin zəmanət altına alınması baxımından da əhəmiyyətlidir. Siyasi dəstəyin təzahürü olaraq Gürcüstan hazırda Qafqazda ən çox yardım, grant alan ölkə mövqeyindədir.

2014-cü ildə imzalanan Assosiasiya sazişi ilə Aİ Gürcüstan ilə ticarət tərəfdaşdır və irəliləyən illərdə onlar arasında ticarətin ümumi həcmi artmaqda davam etmişdir. Bu, Türkiyə və Gürcüstan arasında da ticarət əlaqələrinin daha da artmasına təkan vermişdir. Aparılan statistik müqayisələri ifadə edən rəqəmlər nəticə etibarlı ilə Rusiyanın Gürcüstanla əvvəlki onilliklərdəki iqtisadi əlaqələrində mövcud dominant yerinin Türkiyənin ələ keçirməsinin göstəricisidir.

Beşinci yarımfəsildə **“Ermənistanın xarici siyasətinə Türkiyənin təsiri”** təhlil edilir. Erməni diasporası və qondarma soyqırım məsələləri, eləcə də “Futbol diplomatiyası”, bağlanan protokollar və yekun nəticəsizlik araşdırılır, regionda gərginliyi ilə seçilən Ermənistan-Türkiyə münasibətlərinin müxtəlif səbəbləri və Türkiyə ilə münasibətlərə problemlə yanaşmanı müəyyən edən amillər təhlil edilir. Ter-Petrosyan dönməsində Türkiyə ilə münasibətlərdə nisbətən yumşaq yanaşma mövcud olsa da, Robert Köçaryan və Serj Sarkisyanın prezidentliyi müddətində Türkiyəyə qarşı radikal-milliyətçi, eləcə də erməni diasporunu məmnun edəcək sərt siyasət xətti izlənmiş, bu dövrdə Türkiyə əleyhdarlığı və Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində erməni separatizminin hərərətli dəstəklənməsi hər iki prezident tərəfindən daxili

legitimlik mənbəyi kimi qiymətləndirilmiş, həmin məsələlər bu vahid dövrün əsas prioritet sahələri olaraq: ölkə xaricindəki ermənilərlə əlaqələrin gücləndirilməsi və institusionallaşdırılması; başda Rusiya olmaq şərti ilə böyük dövlətlərlə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və ölkənin qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiyası; Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin Ermənistanın milli maraqları çərçivəsində həllinə nail olunması kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Erməni diasporu və qondarma soyqırım məsələlərinin təhlili zamanı Ermənistanın həm daxili, həm də xarici siyasətini formalaşdıran əsas amillər və onların təsir imkanları, xüsusi seçilən erməni diaspor təşkilatlarının əsas fəaliyyət sahələri təhlil edilmiş, əsas məqsədləri araşdırılmış, ƏİP-in Türkiyədə iqtidara gəldikdən sonra həyata keçirdiyi siyasət prinsiplərindən olan ənənəvi gərginliklərin aradan qaldırılması və tərəfdaşlığa əsaslanan qonşuluq siyasətinin həyata keçirilməsi fonunda Ermənistan ilə dondurulmuş münasibətlər təhlil edilir. Göstərilir ki, hər iki tərəfin münasibətlərin normallaşmasına olan yanaşmalarının bir-birindən kəskin şəkildə fərqli olması prosesi daha da mürəkkəbləşdirən əsas elementlərdəndir. Məsələlərin müzakirəsində 2008-ci ildə həyata keçirilən və “futbol diplomatiyası” kimi qiymətləndirilən diplomatik səylər əhəmiyyətli olmuş və bir daha Ermənistanın məsələlərə qeyri-konstruktiv yanaşmasını ortaya çıxarmışdır. Ümumilikdə, Rusiyanın Ermənistan üzərində ciddi siyasi, iqtisadi və hərbi rıçaqlarının mövcudluğunun nəticəsi olaraq, protokollar erməni parlamentinə müzakirəyə çıxarılmadan “dondurulmuş”, nəticədə prezident Sarkisyan protokolların müzakirəsini təxirə salmış, beləliklə də, “futbol diplomatiyası” nəticəsizliklə nöqtələnmişdi.

Dissertasiyanın ikinci fəslə *“Cənubi Qafqaza münasibətdə Türkiyə Respublikasının xarici siyasət kursunun formalaşması”* adlanır. Bu fəsildə mövzu 4 yarımfəsil üzrə araşdırılır. Birinci yarımfəsildə *“Türkiyənin Cənubi Qafqaza nüfuzetməsində daxili siyasi amillərin rolu və Türkiyə xarici siyasətində Cənubi Qafqazın qiymətləndirilməsi”* tədqiq edilir. Müvafiq olaraq Türk dövlətlərinin siyasi kontekstində Türkiyənin özünəməxsus təmsilçiliyi, Türkiyənin təhlükəsizliyində Cənubi Qafqazın xüsusi əhəmiyyəti, Türkiyədə dövlət idarələrinin və müxtəlif nazirliklərin Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətinin qeyri-ardıcılığına gətirib çıxaran fərqli münasibətləri və Türkiyə XİN-in bu prosesdə əsas rolu, Türkiyənin Cənubi Qafqazda

apardığı siyasətdə “rəsmi xətt” adlanan istiqaməti yaradan bir sıra aparıcı vəziyyətlər şərh edilir.

Türkiyə XİN öz fəaliyyətini münaqişələrə deyil, əməkdaşlığa istiqamətlənmiş hərəkətlər kimi təsnif edir və Qafqazın hərtərəfli tərəfdaşlıq obyektinə olmasına təkid edir: hər hansı mübahisəli vəziyyət dinc yollarla həll edilməsi məqsədilə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla iş aparır, regionda təşəbbüslərin fəal sponsoru qismində çıxış edir. Türkiyə Cənubi Qafqazın yeni suveren dövlətlərinin iqtisadi və siyasi müstəqilliyinə dayaq yaratmaq üçün müvafiq islahatları dəstəkləmiş, Cənubi Qafqazdakı proseslərə hərbi yolla müdaxilə etməkdən çəkinmiş, ikitərəfli müdafiə öhdəliklərindən imtina etməyə çalışmışdır.

Türkiyə XİN-in Rusiyanın Cənubi Qafqazda nüfuzunun artmasının bərpasına imkan verməmək istiqamətindəki siyasəti, Ankaranın diqqətinin Qafqazda və Mərkəzi Asiyada cəmləndirilməsi səbəbləri, Azərbaycanın Rusiya dairəsindən çıxarılması üçün göstərilən səylər araşdırılmışdır. Ankaranın Cənubi Qafqazda davamlı sülh və sabitliyin qorunub saxlanmasına, regional münaqişələrin qarşısını almaq mexanizmi kimi yönəlmiş növbəti diplomatik təşəbbüsü olan “Qafqazda sabitlik paktı” və uğursuzluğa məruz qalma səbəbləri təhlil edilir.

Türkiyə ilə region dövlətləri arasındakı işgüzar və ticarət əməliyyatları, Türkiyə biznes birliyinin “erməni lobbisi” adlanan hissəsinin Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı ticarət dövriyyəsinə artırmaq və sərhədlərin açılmasına olan cəhdlər şərh edilir. Belə qənaətə gəlinir ki, bir sıra nazirliklər də daxil olmaqla, biznes-qruplar və etnik lobbilər XİN-in siyasətdə rəsmi xəttinə skeptikcəsinə yanaşmış, qərar qəbulu prosesinə təsir göstərən qruplar arasındakı fikir ayrılıqlarına görə Türkiyə heç də həmişə Qafqazda ardıcıl strategiyaya malik ola bilməmişdi.

Türkiyə xarici siyasətində Cənubi Qafqazın qiymətləndirilməsi zamanı qeyd edilir ki, xarici siyasətdə həm enerji, həm də təhlükəsizlik baxımından yer tutan Cənubi Qafqaz eyni zamanda qeyri-sabit və qarşıdurma mühiti səbəbi ilə xarici siyasətin aparılması baxımından çətinliklərin yaşandığı bir regiondur. 2009-cu ildə imzalanan protokollar və Ermənistanın qeyri-konstruktiv olaraq protokollarla əlaqədar müddəti dayandırması Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətinə təsirsiz ötürmədi. Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində isə 2010-cu ildə protokollardan sonra yaranmış etirazların hər iki ölkə tərəfindən aradan qaldırılması üçün səylər göstərildi. 2008-ci ilin avqustunda Rusiyanın Gürcüstana

müdaxiləsinin nəticəsi olaraq Türkiyənin Qafqaz siyasətində bir sıra dəyişikliklər müəyyən dərəcədə özünü göstərsə də, 2010-cu ildə bu iki ölkə arasında əhəmiyyətli bir tərəfdaşlığın olmadığı və daha əvvəlki xəttin davam etdiyi ifadə edilə bilər. Gürcüstanın geostrateji mövqeyi və enerji layihələrində fəal iştirakı onun tranzit ölkə kimi əhəmiyyətini daha da artırmış və Türkiyə problemin zamanında həll edilməsi üçün tədbirlər görərək Qafqazda Sabitlik və Əməkdaşlıq Platforması təklifini ortaya qoymuşdur. Türkiyənin Rusiyadan enerji sahəsindəki asılılığı Qafqaz siyasətinə təsir edən əsas faktorlar kimi göstərilir. Türkiyənin postsovet məkanında lider yer tuta bilməməsində müxtəlif amillər təhlil edilir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü problemi bu layihələrin gerçəkləşməsini gecikdirsə də, nəticədə layihələrin tamamlanmış olmasını Türkiyənin Qafqaz siyasəti baxımından uğuru hesab etmək olar.

“Türkiyə xarici siyasətində Azərbaycan: strateji əməkdaşlıq” adlanan ikinci yarımfəsildə müvafiq olaraq xarici siyasətdə strateji münasibətlər, strateji əməkdaşlıq, strateji tərəfdaşlıq anlayışlarına aydınlıq gətirilir, xüsusiyyətləri, qaynaqlandığı mənbələr açıqlanır və soyuq müharibə sonrası global güclərin və regional aktorların Cənubi Qafqaz uğrunda gedən geosiyasi mübarizəsində mübarizənin oyun qaydası halına gəlməsi arasında strateji xarakterli münasibətlərin qurulmasına yaranan əlverişli şərait təhlil edilir. Tamamlayıcı alyans xarakteri göstərən Türkiyə-Azərbaycan tərəfdaşlığı bu vəziyyətə aydınlıq gətirən bir nümunə kimi təhlil edilir. Göstərilir ki, belə bir ittifaqda Azərbaycanın gözləntisi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Türkiyədən istədiyi dəstəyi təmin etmək idi və 44 günlük müharibədə bu məqsədə nail olundu. Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığında tərəfdaşlığı yaradan uzunmüddətli maraqlar gözlənilməkdədir. Heydər Əliyev dönəmindən başlamış bu siyasət hal-hazırda da davam etməkdədir.

Yarımfəsildə Strateji Əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə (2010) və strateji əməkdaşlığın uğurlu olma səbəbləri, iki dövlət arasında enerji sahəsində əməkdaşlığa dair bir sıra mühüm sənədlər (2010), Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının Zirvə Toplantıları əhatəli təhlil edilir. 26 oktyabr 2021-ci ildə Türkiyə Prezidentinin Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının açılışında iştirak etməsi, Zəngəzur dəhlizinin təməlinin qoyulması, mühüm əhəmiyyətli sənədlərin imzalanması və bu kimi addımlar dünya ictimaiyyətinə xalqların sülh

içində yaşayışının birmənalı şəkildə iqtisadi əməkdaşlıq və tərəqqi yolu ilə mümkünlüyü ilə bağlı göndərilən mesaj olması qeyd olunur.

Müttəfiqlikdən iqtisadi tərəfdaşlığa: regional layihələr və enerji təhlükəsizliyinin təhlili zamanı belə nəticəyə gəlinir ki, balanslı xarici siyasət aparan Azərbaycan müstəqillikdən sonra Türkiyə ilə münasibətlərinin daha da inkişaf etməsi və strateji tərəfdaşlığın dərinləşməsi üçün fəal siyasət aparmışdır. Müxtəlif qarşılıqlı əməkdaşlıq sahələrində faydalı əməkdaşlığa zəmin yaradan bir siyasət aparılması göstərilmiş, regional layihələrin Türkiyə üçün əhəmiyyəti təhlil edilmişdir.

Üçüncü yarımfəsil **“Türkiyə xarici siyasətində Gürcüstan: inteqrasiya modeli”** adlanır. Göstərilir ki, Gürcüstan ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin Türkiyə üçün əhəmiyyəti Gürcüstanın Xəzər hövzəsinin enerji mənbələrinin nəqlindəki əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Türkiyənin regional layihələrdə iştirakının təhlilində daha aktiv və geniş konseptə söykənən, sabitlik və rifah naminə region və qonşu dövlətlərlə əməkdaşlığı nəzərdə tutan ƏİP xarici siyasətinin əsas prinsipləri izah edilir. Yarımfəsildə regional iqtisadi layihələrin hər iki ölkəyə verdiyi böyük mənfəətlər təhlil edilir.

Rusiya-Gürcüstan müharibəsinin Türkiyəyə təsirləri zamanı Türkiyə ilə Rusiyanın region ölkələri ilə münasibətlərinin kəskin fərqlənməsi, 2008-ci ildə Türkiyənin irəli sürdüyü Qafqaz Stabillik və Əməkdaşlıq Platforması Türkiyə maraqlarının təminatçısı kimi təhlil edilir. Göstərilir ki, bu platforma iki istiqamətdə Türkiyə maraqlarının təminatçısıdır. Birincisi, iri həcmli regional layihələri nəzərə alaraq Türkiyə heç bir halda regionda stabillik və təhlükəsizliyin kövrək olmasını istəmir. Bu mənada Qafqaz Stabillik və Əməkdaşlıq Platforması yerli münaqişə və mübahisələrin müzakirə və diplomatik yollarla həll olunduğu forum təklif edir. Belə bir təşəbbüs də nəticə etibarını ilə regionda gərginliyin azalmasına, regional əlaqələrin və təşəbbüslərin güclənməsinə, stabilliyin güclənməsinə xidmət edir. İkincisi, regionda qeyri-stabillik global səviyyədə Türkiyənin enerji və nəqliyyat mərkəzinə çevrilməsinə mane olur. Bu mənada Qafqaz Stabillik və Əməkdaşlıq Platforması Türkiyənin təhlükəsiz bir liman olduğu fikrini tamamlayır.

Yekunda qeyd edilir ki, Türkiyə Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı siyasi təsir dairəsini məhdudlaşdırmağa nail ola bilməsə də müharibədən sonra Gürcüstanda Rusiyanın ticarət mövqeyini ələ keçirməklə onun ən böyük ticarət tərəfdaşına çevrildi. Bununla yanaşı Türkiyə Rusiya ilə

iqtisadi əməkdaşlığını qoruya bildi və onu əsas ticarət tərəfdaşına çevirdi.

Dördüncü yarımfəsil **“Türkiyə xarici siyasətində Ermənistan”** adlanır. Göstərilir ki, Türkiyənin Ermənistanla münasibətləri həm ikili, həm də regional səviyyəli əlaqələrin fonunda formalaşır və bu yanaşma ƏİP-in Cənubi Qafqaz siyasətinin əsaslandığı prinsiplərlə müəyyənləşir. Türkiyə xarici siyasətində "soyqırım" məsələsi təhlilində göstərilir ki, bu problemin həm daxili, həm xarici komponenti mövcuddur ki, bu da özünü əsasən Türkiyə-Ermənistan, eləcə də Aİ-yə üzvlük yolunda göstərir. Türkiyədən tələb edilən əlavə şərtlərin heç biri Kopenhagen meyarlarında qeyd olunmayıb və konyuktura ilə bağlıdır. Odur ki, Türkiyə həmin şərtləri rədd etməkdə və Ermənistan ilə əlaqələrin Türkiyə-Azərbaycan və Azərbaycan-Ermənistan əlaqələrindən kənar qiymətləndirilməsinin doğru olmadığını bildirmişdir. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra münasibətlərdəki müsbət dəyişikliklər bunu bir daha təsdiqləmiş oldu.

ƏİP dövründə Türkiyə-Avropa İttifaqı münasibətlərində “erməni” məsələsinin araşdırılması zamanı qeyd edilir ki, Türkiyənin gələcək statusu da Avropa Parlamentində kəskin müzakirələrin predmeti olmuşdur. Aİ strukturlarında bu və ya digər ölkənin əhalisi nəzərə alınmaqla yer verildiyindən 80 milyonluq dövlətin Aİ-yə qoşulması orada siyasi qüvvələrin oturuşmuş paylaşmasını kökündən poza bilər. Ankara güclü təsir imkanına malik ola bilər və bu isə avropalı “ağır çəkililər”in arzuladığı məqam deyil. Belə bir şəraitdə “erməni məsələsi” Türkiyənin bir tərəfdən Aİ-yə inteqrasiyası vaxtını uzatmaq üçün və digər tərəfdən isə ölkənin müxtəlif sahələrində gələcək islahatların aparılması məqsədilə stimullardan biri kimi də istifadə oluna bilər. Ukrayna-Rusiya müharibəsində Türkiyənin balanslı siyasəti Aİ-yə üzv olmadığı təqdirdə belə regionda daha çox gözlənilən və daha konstruktiv qüvvə olmasını göstərir.

Qeyri-regional qüvvələrin regional siyasətə cəlb edilməsi Ermənistan-Türkiyə münasibətlərinin vəziyyətindən asılı olmayaraq həyata keçirilir və bundan sonra da keçiriləcək. Ölkələr arasında münasibətlərin normallaşması bu proseslərə əlavə impuls verə bilər. Problem məsələlərin bütün spektrləri üzrə danışıqlar Ermənistan-Türkiyə münasibətlərinin normallaşması üçün yaranmış şəraitdə yeganə səmərəli və mümkün vasitədir. Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad olunması

bu istiqamətdə vəziyyətin normallaşdırılmasına istiqamətlənsə də, digər aspektlər üzrə uğurun əldə edilməsi hər iki ölkə liderlərinin siyasi iradəsindən, daxili və xarici vəziyyətdən asılıdır.

Nəticədə tədqiqata yekun vurulmuş, ümumiləşdirilmiş, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəə və nəticələr formalaşdırılmışdır. Belə qənaətə gəlinir ki, Cənubi Qafqaz Türkiyə, Rusiya, ABŞ, Avropa və İranın ideoloji, iqtisadi və geosiyasi rəqabətinin arenası olaraq qalır. ƏİP dövründə Türkiyənin Cənubi Qafqazda siyasəti proaktiv siyasətdir, “təhlükəsizlik-hədə” konsepti ilə deyil, “qalib-qalib” məntiqinə əsaslanan tərəfdaşlıq konsepti ilə müəyyən edilir. Əldə etdiyi iqtisadi gücə əsasən beynəlxalq arenada yardımlar donoruna çevrilən Türkiyə Cənubi Qafqazda daha effektiv aktor nüfuzu qazanaraq imicini daha da təkmilləşdirmiş və “yumşaq güc”ünə güc qatmışdır. Türkiyənin beynəlxalq enerji sektorunda enerji kəmərlərinin çəkildiyi dəhliz ölkə və enerji tələbatının ödəndiyi terminal ölkəyə çevrilməsində Cənubi Qafqaz əsaslı yer tutur. Türkiyənin Azərbaycanın 44 günlük Zəfər tarixində dəstəyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Ordu-Siyaset ilişkisi bağlamında 27 Mayıs askeri darbesi sonrası Türkiyede demokrasiye geçiş// Sivilizasiya, 2014, №11, s.240-247
2. Ədalət və İnkişaf Partiyası iqtidarı və Türkiyə xarici siyasətinin nəzəri məsələləri // Tarix və onun problemləri, 2015, №1, s.224-233
3. Erməni kilsəsi və terror (ideoloji aspektlər)// Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri (elmi-analitik və praktiki jurnal), 2015, № s.107-117.
4. Stratejik dərinlik: Türkiyə xarici siyasətinə nəzəri baxış // Journal of Qafqaz University, 2015, №2, s.232-244
5. Вес Турции в формировании внешней политики Грузии // “Этносоциум”, Меж. Изд., 2016, №8, с.160-168
6. Erməni diasporası və qondarma soyqırımı məsələləri// Sivilizasiya, 2016, №4, s.130-139
7. Türkiyə xarici siyasətində yeni yanaşma: "strateji dərinlik" və "qonşularla sıfır problemi" kursu. // III Türk Dünyası Beynəlxalq Araşdırmaları Simpoziumu, Niğde, nissan 2017, s.333-340
8. Общетеоретические рамки внешней политики Турции в период правления партии справедливости и развития (ПСР). // Modern Views in Science”, XX XX XII International Scientific conference, New York, september 17, 2019, s.95-98
9. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Türkiyənin mövqeyi. // ADU, “Beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri” adlı Respublika elmi konfransı, Bakı, 25 oktyabr 2019-cu il, s.403-406
10. Turkey-Azerbaijan: from Strategic Cooperation to Strategic Partnership. // Web of Science, Politicus, 2020, s.103-109
11. ”General Theoretical basis of Turkish foreign policy during the rule of the Justice and Development Party”, DİA, Bakı, iyun 2021, s.272-277

Dissertasiyanın müdafiəsi “29” Fevral 2024-cü il saat 13:30-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası nəzdində yaradılmış BED 2.30/1 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, Lermontov küçəsi, 74

Dissertasiya ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “29” yanvar 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.01.2024
Kağızın formatı: A5
Həcm:39550
Tiraj: 100